

Оцінки у спадщині М.П. Драгоманова українознавчих аспектів українського національного руху першої половини ХІХ ст.

Комплексно досліджено вивчення й висвітлення М.П. Драгомановим українознавчих студій визначних діячів першої половини ХІХ ст. в Україні. Проведено критичний аналіз численних розробок М.П. Драгоманова з досліджуваної проблеми.

Ключові слова: Драгоманов М.П., Україна, ХІХ століття, українознавство.

М.П. Драгоманов – визначний громадський діяч і теоретик української думки. Серед досить широкого кола його громадських, культурно–освітніх та наукових інтересів можна виокремити ряд пріоритетних напрямків. Насамперед, це осмислення історичної долі українського народу, його минушини, збирання і публікація пам’яток усної народної творчості, прагнення розбудити й активізувати національну свідомість, цілеспрямувати соціальну і політичну активність українського народу. Українці протягом довгого часу денационалізувалися школою, пресою, церквою, державними й громадськими закладами. Незважаючи на несприятливі суспільно–політичні умови, українці спромоглися зберегти свою багату духовну культуру і високорозвинену мову. «Власне кажучи, – писав М.П. Драгоманов, – відроджувати українську національність немає потреби, оскільки вона не вмирала, а існувала завжди і продовжує жити й тепер, хоча в Росії вона тримається виключно серед так званого простонароддя» [1,446]. В той же час існувала реальна загроза повної денационалізації у випадку відсутності вболівань за національну справу з боку освічених кіл суспільства. Народ був зайнятий переважно соціальними проблемами, більшість національної інтелігенції була русифікована і втратила зв’язок з українською минушиною. Проте, національна свідомість жевріла серед деяких представників освіченої інтелігенції. «Так, у тій частині нашої України, що під Москвою, зростала в ХІХ ст. знов думка про спільність і волю своєї України серед невеличких громад і письменних людей, а серед громад мужицьких так виросла своя думка про землю й волю» [2,286]. Він наголошував, що такі «національні рухи, як український мусять вибороти собі признання й права – працею культурною й політичною» [3,539]. За визначенням М.П. Драгоманова, національність є однією з форм солідарності людей, більш значима ніж класова чи державна. «Національність, як сукупність ознак, властивих певній кількості індивідів, є умова їх асоціації між собою, руйнувати яку означає розбивати союзи на атоми та послабловати кожний індивидом окремо і всі разом...» [1,448]. Серед недосконалостей поняття «національність»

М.П. Драгоманов визначав її не тільки об'єднуючу роль, але й розділ людства на різні «породи».

На початку XIX ст. у нову культурницьку площину перемістились завдання національного самоствердження. Посилився інтерес до етнографії, як один із виявів пошуку культурної своєрідності та способів духовної окремішності. Започаткувати справді впливовий культурний рух на основі культурної самобутності, надати йому ідеологічного значення, сполучити з процесом національного самоусвідомлення могли тільки представники саме української еліти на своєму культурному ґрунті. Загальне захоплення фольклором було характерною рисою літературного й наукового життя першої половини XIX ст. Вивчення фольклору стало головним завданням науковців на довгі роки. М.П. Драгоманов підкреслював, що в збиранні і публікаціях збірок пісень «в Європі слов'яни йдуть не за іншими, а самостійно, а в загалі і попереду інших». І далі продовжував: «Серед слов'янських земель перше місце за увагою до народної творчості належить Сербії і Росії, а в ній особливо Україні» [4,54].

На початку XIX ст. серед українства ще жили спомини про стару козацьку автономію, що давало поштовх до пробудження національної самосвідомості. Тоді, на думку ученого, в Україні з'явилися «нові європейські ідеї демократизму і лібералізму, котрі згодом мусили довести освічену громаду українську й до національного автономізму» [3,534]. Проте їх поширення і розвиток мав багато перепон на своєму шляху, що обумовлювалося складністю тогочасної внутрішньополітичної ситуації у Російській імперії. До нового етапу національного пробудження учений відносив діяльність освіченої частини суспільства (П.П. Гулак-Артемовського, І.П. Котляревського, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка та ін.), яка зацікавилась національно-культурною минувиною під впливом «всеевропейського письменського руху». Найяскравішим явищем національного відродження М.П. Драгоманов вважав появу «українського простого письменства», тобто народження нової української літератури. Він слушно зауважував, що перші українські письменники ще «не думали, що творять осібно від російської національної літератури й не мали претензії бачити мову останньої в школах, принаймні в вищих, в судах і т. ін.» [5,537]. Учений зазначав, що у їх світогляді мали місце певні хиби: наявність шовіністичних ноток у ставленні до інших народів (поляків, татар та ін.), та схвалення мілітаристської політики царського уряду щодо них. Проте, це були початки «української національної свідомості», які мали визначальну роль для подальшого розвитку національного руху. Його загальний висновок такий: «В свій час виконали свою задачу на Україні і європейсько-російська культура в особі Капніста, «Истории Русов» і самого москаля Рилеєва, і етнографічне українство Котляревського, Гулака, Стороженка і т. ін., навіть з їх монархізмом і шовінізмом» [5,173].

Високо оцінюючи українознавчу діяльність учених першої половини XIX ст., М.П. Драгоманов писав: «Козацькі літописи і документи, надруковані в Москві Бодянським, видання Київської археографічної комісії, заснованої за задумом Максимовича, пісні, зібрані Максимовичем, Лукашевичем, Метлинським, показали в крайньому випадку вченому світові цільну українську національність від Верхньої Тиси в Угорщині до Кубані в Росії» [6,66]. Ці «наші старі українофіли, – наголошував він, – починаючи від таких, як Максимович, котрих націоналізм зв'язувався ще з європейським романтизмом, і кінчаючи гуртком Костомарова, котрого політичні ідеї були недалеко від тенденцій «Молодих Італій», «Германій» і т. ін., не тільки дали нам наукові праці про Україну, і досі найліпші з

того, що в нас про неї написано, а ще багато де в чому вели вперед навіть у всій Росії» [3,484].

Визначальною подією того періоду, на його думку, було об'єднання провідних діячів і створення Кирило–Мефодіївського братства. Учений був одним із перших дослідників цієї організації. За М.П. Драгомановим, «братство це думало увільнити українців та тільки не тим, щоб зложити українську державу, а тим, щоб звести в одну вільну спілку всіх слов'ян: москвинів, українців, поляків, чехів, сербів і др.» [7,37]. Ще одним досягненням Кирило–Мефодіївського братства, за переконаннями ученого, було те, що його діяльність засвідчила політичний характер українофільства та його демократично–федералістські засади [1,452]. М.П. Драгоманов високо оцінював діяльність цих непересічних особистостей, здатних на основі різноманітних впливів і запозичень синтезувати культурні явища і процеси. Він перший у вітчизняній історіографії вказав на певну наступність ідей декабристів і кирило–мефодіївців. На його думку, це видно з порівняльного аналізу програмних документів «Товариства з'єднаних слов'ян» і «Книги буття українського народу». До кінця життя М.П. Драгоманов підкреслював, що він був продовжувачем у нових історичних умовах справи кирило–мефодіївців. Особливо це стосується ідей федералізму, принципів високої етичності й гуманізму. Він ретельно вивчив конституційні накреслення костомарівських проєктів. Поряд із цим, між ними існували суттєві концептуальні розходження. Кирило–мефодіївські ідеї слов'янської солідарності та побудови слов'янської федерації тлумачилися М.П. Драгомановим по–іншому. У нього слов'яни виступали творцями можливого федеративного об'єднання на рівні з іншими народами. Отже, етнічна та історична спільність поступалася місцем регіональним інтересам та можливостям. Основу ідеології організації М.П. Драгоманов вбачав у прагненні українського народу до національного визволення, ліквідації кріпацтва, створення вільної федерації слов'янських народів, разом з тим чітко усвідомлюючи, що Кирило–Мефодіївське братство мало виняткове значення для оформлення української ідеї у цілісну оригінальну і багато-перспективну традицію.

Багато уваги у своїх роботах М.П. Драгоманов приділяв видатному українському діячеві Т.Г. Шевченку. Основною метою праці «Шевченко, українофілі і соціалізм» він визначив намагання «об'єктивно, історично подивитися на Шевченка, показати еволюцію його думок і місце, яке вони займають в еволюції нашої громади», показати «що таке справді Шевченко сам по собі й у свій час» [1,7]. М.П. Драгоманову імпував глибокий послідовний шевченківський демократизм. Він одним із перших почав досліджувати творчий шлях та ідейну еволюцію поета в широкому історико–культурологічному контексті і вніс ряд концептуальних думок. Учений усвідомив велич шевченківського таланту й значення його праці для народу. В ряді робіт він трактував його як поета світового масштабу, значення творчості якого виходило за національні рамки. «Гарячі думи кийівсько–українського кружка вилив у своїх монологах Шевченко і вони лягли нестираємим пам'ятником того, що українські традиції можуть жити обік з луччими ідеями віку нашого, і лягли через те твердою основою української літератури». М.П. Драгоманов наголошував, що «національна свідомість і народолобство Т.Г. Шевченка дійсно ставлять його як епохальну прояву в історії громадської думки на Україні» [5,175]. За працями ученого простежується, що у творчій еволюції поета М.П. Драгоманов виділив ряд етапів: у перший етап він трактував Т.Г. Шевченка як прихильника своєї «країни, породи, мови»; на наступному етапі, що охо-

плював 1840–1844 рр., М.П. Драгоманов простежив вплив автономізму, козацького республіканізму та біблейства; 1846–1847 рр. учений вважав помітною віхою в еволюції поета, де той виявив «надзвичайний нюх»; в останній період життя Михайло Петрович відзначав його ідейну та художню слабкість. Учений називає 1860 р. регресом в ідейно–світоглядному спрямуванні творів Великого Кобзаря. За М.П. Драгомановим, в цей час він зберіг лише єдину «ясну думку» – ненависть до царства, але і її розглядав на основі «біблейського матеріалу». Ця періодизація умовна і не охоплює весь життєвий і творчий шлях поета, проте її можна віднести до перших спроб критичного шевченкознавства. Величезною заслугою Т.Г.Шевченка стало те, що він вперше в історії своїм «Кобзарем» започаткував нову літературну традицію. «Кобзар» став яскравим взірцем по–справжньому нової демократичної літератури не лише в українській, а й у світовій культурі та ніс радикальні ідеї демократизму. «Дякуючи як тій вроді особи Шевченка та його розумові, так і його мужицтву й українству, справді велика купа картин, змальованих Шевченком, і навіть чимала купа думок, сказаних ним, дуже близько потрапляє в розум і серце людей, які задумуються над найголовнішими справами життя громадського...». Отже, М.П. Драгоманов один із перших окреслив ідейну й творчу еволюцію Тараса Григоровича і посів чільне місце в українському шевченкознавстві 2–ї половини ХІХ ст.

Значну увагу у своїх працях М.П. Драгоманов приділяв видатному українському діячеві М.І. Костомарову. Учений вказував на його велику роль у національному русі, який у середині 40–х рр. ХІХ ст. стояв на демократичних позиціях. На його думку, завдяки М.І. Костомарову «уже в 40–і рр. українофілство переросло у вчення про федерально–демократичний панславізм» [6,65]. Своє бачення національної ідеї для України М.І. Костомаров базував на вихідних ідеалах народності, слов'янської спільності і євангельської добросердечності. М.І. Костомаров виробив власний погляд на проблему нації взагалі, дав тлумачення національній ідеї. За словами М.П. Драгоманова, у трактуванні принципів федералізму, народоправства, демократизму він був для нього вчителем. Хоча лише до середини 70–х рр. ХІХ ст. переважало захоплене ставлення ученого до М.І. Костомарова. Початкове захоплення костомарівськими ідеями, а у подальшому – перегляд власних поглядів і гостра критика пояснюються скоріше не еволюцією поглядів М.П. Драгоманова, а розширенням його зони аналізу. Дослідник справедливо зауважував, що «наукові праці д. Костомарова про мужицтво і громадство в історії Русі лягли в основу нового українства, його спорні листи до поляків, до москвичів поставили діло українське перед сусідами, його колишне Кирило–Мефодіївське братство 40–х років і науково–політичні статті про союзність (федералізм) в старій Русі були ластівками українського всеслов'янства і федералізму в усіх Русях, як його книги про Стеньку Разіна і про Северноруські Народоправства були науковими ластівками і московського мужицтва і громадства» [8,125]. У листі до Старої громади М.П. Драгоманов зазначав, що проект федеральної конституції «Вільна Спілка» (1884 р.) є наступником федеративної програми Костомарова [9,382]. Але, на його думку, М.І. Костомаров не продовжив розробку своєї політичної програми і піддався урядовим заборонам. «Російські порядки, можна сказати, зали в Костомарові діяча великої сили» [10,140]. Серед визначних заслуг М.І. Костомарова є те, що він вперше в українській історіографії зробив народ центральним суб'єктом історії, провів думку про тяглість українського історичного процесу. «В усякім разі, за Костомаровим зостається

велика заслуга наукова, а через те й громадська, й навіть політична, хоча і не така – то й пряма. Його наукові праці показують, яку користь може принести всій Східній Європі український громадський рух, навіть коли він не йде досить вільно й енергійно» [10,140].

Неоднозначні оцінки давав М.П. Драгоманов П.О. Кулішу. М.П. Драгоманов гостро виступав проти його «етнографізму» і «вузької тенденційності». Він не погоджувався з П.О. Кулішем і говорив, що справжнє народолюбство полягає не у проповіді етнографізму, хоч би які глибокі демократичні прагнення воно мало, а у тому, щоб найперше турбуватись про «інтереси чоловіка», а наукові дослідження з етнографії та археології варто залишити «чистим ученим». М.П. Драгоманов доводив, що літературні твори за народними мотивами – це «лише дублікати народної поезії». Він більше цінував П.О. Куліша як історика та етнографа, а не як письменника.

Неприйнятим для М.П. Драгоманова був задекларований П.О. Кулішем принцип «політика – не наша справа», адже учений завжди виступав проти «неполітичності». Особисті стосунки між ними відзначалися нестабільністю й напруженням. Про це, зокрема, свідчить перерваність листування протягом 1883–1893 рр. У листі від 5 липня 1875 р. П.О. Куліш пропонував М.П. Драгоманову свою допомогу у справі поширення загального культурного руху, навіть при розходженні у програмі дій. Але вже в листі від 15 липня 1876 р. П.О. Куліш, обурений активною політичною діяльністю М.П. Драгоманова, розкаювався у попередньому ставленні до нього [11,48]. В той же період він вкрай негативно ставився і до своїх колишніх однодумців – М. Костомарова, М. Білозерського та ін. На поч. 90–х рр. ХІХ ст. П.О. Куліш переглянув свої позиції і декларував себе «широ прихильним» до «спасеної справи» М.П. Драгоманова. У листі від 23 січня 1893 р. він визнав потребу «штудіювати» праці М.П. Драгоманова, щоб наздогнати те, чим він усіх українців «повипереджував» [11,50]. Протягом життя П.О. Куліш користувався консультаціями, порадами і навіть «цензурою» М.П. Драгоманова. Отже, суперечки між ними були поверховим у порівнянні з їх спільною працею на користь народу.

М.П. Драгоманов вважав розгортання українського національного руху закономірним процесом. На його думку, «так зване «українофільство» є цілком правдивим і прогресивним рухом». Він наголошував на величезному значенні справи розгортання національного руху. М.П. Драгоманов вказував, що «новий період українофільства 50–х і 60–х років», яке виросло із Шевченка, 60–ті роки в часи «Основи» й опісля характеризуються «різким демократичним духом».

Ставлення М.П. Драгоманова до національного питання формувалося поступово, протягом життя і відзначалося нестабільністю позицій. В основі його поглядів було осмислення суспільно–політичних тенденцій в країні та у світі. З часом М.П. Драгоманов сформулював цілісну теорію національного розвитку України, визначив роль і місце окремої особи в суспільстві. Найвищим шаблоном праці етнографічного українства М.П. Драгоманов вважав «українофільство», яке довело, що українська нація є особою. Разом із тим, він відзначав низький рівень політичної свідомості українського суспільства, його територіальний поділ між різними державами. Заслуга М.П. Драгоманова в тому, що він перший заявив, що українське питання не лише національне, а також соціальне й політичне. Він започаткував відродження політичного характеру українського національного руху. Перші спроби такої праці, на думку М.П. Драгоманова,

відзначалися незграбністю, увага до національної культури базувалась на бажанні довести, що їх народ не гірший від інших. З часом, пошук свого місця в загальному європейському середовищі привів до усвідомлення своєї соціально-економічної й культурної самобутності. Без перебільшення М.П. Драгоманова можна назвати людиною, що мала першочерговий вплив на розвиток української громадської думки і надала українському руху нове спрямування.

Література

1. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991.
2. Драгоманов М.П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991.
3. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991.
4. Драгоманов М.П. Промова про М.А. Максимовича // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів: НТШ, 1899. – Т. 1.
5. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
6. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881.
7. Драгоманов М.П. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – Женева, 1881.
8. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. – Женева, 1877.
9. Лист М.П. Драгоманова до «Старої громади» від 3–12 лютого 1887 р. // Архів М. Драгоманова. – Т. 1.
10. Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров. Очерк життєписний // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2.
11. Лотоцький О. П.О. Куліш та М.П. Драгоманов у їх листуванні // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1939. – Т.2.

Козуб Л.В. Оценки в наследии М.П. Драгоманова украиноведческих аспектов украинского национального движения первой половины XIX в.

Комплексно досліджено изучение и освещение М.П. Драгомановым украиноведческих разработок известных деятелей первой половины XIX ст. в Украине. Проведен критический анализ многочисленных разработок М.П. Драгомановым данной темы.

Ключевые слова: Драгоманов М.П., Украина, XIX век, украиноведение.

Kozub, L.V. M.P. Dragomanov's heritage viewed against the appraisal of Ukrainian studies aspects of Ukrainian national movement in the first half of the 19th century

The complex investigation of the Ukrainian studies developing facilitated by well-known personalities in the first half of the 19th century in Ukraine and its interpretation by M.P. Dragomanov.

Key words: Dragomanov M.P., Ukraine, XIXth century, the knowledge about Ukraine.